

Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje

Holokaustas Lietuvos provincijoje iki šiol tebėra vienas mažiausiai tyrinėtų žydų genocido aspektų Lietuvos ir užsienio šalių istoriografijoje. Daugiausia buvo tyrinėjama bendroji holokausto istorija, Vilniaus ir Kauno žydų bendruomenių žūtis, vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių ir ypatingųjų būrių nusikalstama veikla Baltijos šalyse, lietuvių savivaldos kolaboravimas su naciais holokausto metu (ypač tai pasakytina apie lietuvių sovietinę ir Izraelio istoriografiją). Šio darbo tikslas – išnagrinėti provincijos žydų sunaikinimo procesą, atskleisti svarbiausius šio proceso etapus, bruožus ir rezultatus.

IVADAS

Darbe stengiasi panaudoti visus autoriui prieinamus archyvinis šaltinius ir literatūrą. Daugiausia remtasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondais. Nagrinėjamai temai ypač svarbūs kai kurie apskričių viršininkų fondai (pvz., Kauno miesto ir apskrities viršininko f. R-1534). Šiame fonde yra išlikusių nacių okupacijos laikotarpio dokumentų apie žydų teisinį diskriminavimą, jų turto atėmimą ir panaudojimą, apskrityje ir valsčiuose gyvenusių žydų statistiką ir kt. Dokumentų apie fizinį žydų sunaikinimą išlikę nedaug. Nagrinėjamai temai labai svarbūs ir LCVA saugomi vokiečių bei lietuvių policijos įstaigų fondai. Tarp jų išskirtini Kauno miesto komentūros (f. R-1444) ir Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko prie tvarkos policijos va-

do Lietuvoje (f. R-683) fondai. Juose saugomi įsakymai lietuvių policijos batalionams (tarp jų ir žydų žudynėse „pasižymėjusiam“ Kauno Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) batalionui) bei Policijos departamento direktoriaus Vytauto Reivyčio susirašinėjimas su apskričių policijos vadais dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo akcijos 1941 m. rugpjūčio mėn.

LYA itin svarbus yra 58-as apyrašas. Čia saugoma keli šimtai baudžiamųjų bylų asmenų, kurie pokario metais sovietų valdžios buvo nuteisti už kolaboravimą su naciais ir dalyvavimą žydų žudynėse. Nors šiose bylose yra netikslių, nutylėjimų arba prievarta išgautų prisipažinimų, vis dėlto lyginant kelių ar keliolikos asmenų parodymus apie tuos pačius įvykius galima atkurti daugmaž tikrą įvykių vaizdą. Minėtose bylose taip pat pasitaiko nacių okupaciją išgyvenusių žydų liudijimų, holokauste nedalyvavusių „stebėtojų“ parodymų. Holokausto tyrimams svarbūs ir kiti LYA fondai ir apyrašai (pvz., f. K-1, ap. 15, KGB rajonų skyrių bylos, f. 3377, ap. 55, už kolaboravimą su naciais ir žydų šaudymą nuteistų asmenų tardymo protokolų rinkiniai). LYA bylose atsiskleidžia žydų genocido procesas įvairiose Lietuvos vietovėse. Archyvinės medžiagos gausumas suteikia galimybę iš esmės rekonstruoti holokausto eigą visose Lietuvos apskrityse. Iki šiol ši medžiaga istorikų buvo reliatyviai nedaug panaudota tiriant holokaustą Lietuvoje.

Istorinės literatūros apie holokaustą Lietuvos provincijoje kol kas turime labai nedaug. Galima teigti, kad tyrimai šia linkme tik prasideda. Tarp išleistų darbų pirmiausia paminėtina dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietu-

voje“ 2-a dalis¹. Čia surinkti Lietuvos archyvų dokumentai apie komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų žudynes dvidešimtyje Lietuvos apskričių. Nors šis dokumentų rinkinys buvo išleistas dar 1973 m., tačiau ir šiandien tebėra vertingas holokausto tyrimų šaltinis. Kitas vertingas šaltinis – Valentino Brandišausko parengtas dokumentų rinkinys „1941 m. Birželio sukilimas“². Jame yra nemažai informacijos apie lietuvių sukilėlių ir partizanų veiksmus Lietuvos provincijoje, vietinių Lietuvos valdžios įstaigų požiūrį į žydus ir elgesį su jais pirmomis nacių okupacijos savaitėmis. Neseniai Alfonso Eidinto išleistoje knygoje „Lietuvos žydų žudynių byla“³ yra skyrelis ir apie žydų žudynes Lietuvos provincijoje. Mokslinių straipsnių apie holokaustą provincijoje yra parašę istorikai šio straipsnio autorius, Stanislovas Buchaveckas, Alfredas Rukšėnas, Rūta Puišytė⁴. Tarp užsienio autorių darbų paminėtini Vokietijos istorikų Joachimo Tauberio, Jürgeno Matthäuso ir Christopho Dieckmanno straipsniai apie Tilžės gestapo operatyvinio būrio vykdytas žydų žudynes Gargžduose, Kretingoje bei kituose Lietuvos ir Vokietijos pasienio miesteliuose⁵.

Vis dėlto holokaustas Lietuvos provincijoje iš esmės tebelieka „balta dėmė“ Lietuvos istoriografijoje. Iki šiol neturime sintetinio mokslinio darbo, kuriame būtų išnagrinėtas žydų genocidas ne atskirose Lietuvos vietovėse, bet visose apskrityse (jų 1941 m. Lietuvoje buvo 22). Terminu „provincija“ šiame straipsnyje yra vadinamos Lietuvos apskritys, išskyrus didžiuosius Lietuvos miestus – Vilnių, Kauną, Šiaulius ir Panevėžį.

ŽYDŲ PERSEKIOJIMAS IR ŽUDYMAS KAUNO APSKRITYJE

Kauno apskritis užima bene centrinę vietą Lietuvos žydų genocido (holokausto) istorijoje. Kaunas buvo nacių okupuotos Lietuvos administracinis ir politinis centras. Būtent Kauno

mieste ir apskrityje pirmiausia būdavo pradėdamos vykdyti nacių okupacinės politikos priemonės (taip pat ir žydų atžvilgiu). Dėl to Kauno apskritį su išlygomis galima laikyti visos Lietuvos provincijos žydų persekiojimo ir žudymo modeliu. Kauno apskritį nacių okupacijos metu sudarė 16 valsčių. Beveik visuose valsčių centruose (išskyrus Raudondvarį, Aukštąją Panemunę, Lapes ir Pakuonį) gyveno gana didelės žydų bendruomenės. Visos jos buvo sunaikintos iki 1941 m. rugsėjo mėn. pradžios.

Naciams okupavus Lietuvą (Kauno apskritis užimta per tris pirmas karo dienas), prasidėjo pasilikusių komunistų, komjaunuolių ir sovietinių pareigūnų persekiojimas (areštai, mušimas, šaudymas). Pirmosiomis okupacijos savaitėmis, maždaug iki 1941 m. rugpjūčio mėn., Kauno apskrityje žydai dažniausiai buvo persekiojami ne dėl rasinių-tautinių motyvų (dėl to, kad jie buvo žydai), bet dėl politinių priežasčių – kaip buvusio sovietų okupacinio režimo bendradarbiai ir šalininkai. Tuo metu labiausiai nukentėjo buvę žydų tautybės komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ir aktyvistai, dažniausiai vyrai. Visuotinis žydų persekiojimas Kauno apskrityje, kaip ir daugumoje kitų Lietuvos apskričių, prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn., įvedus Lietuvoje vokiečių civilinę valdžią. Kauno apygardos (ją sudarė Alytaus, Kauno, Kėdainių, Lazdijų, Marijampolės, Šakių ir Vilkaviškio apskritys) komisaru liepos pabaigoje buvo paskirtas SA oberfiureris Arnoldas Lentzenas. Neoficialiais Statistikos valdybos duomenimis, 1941 m. sausio 1 d. Kauno apskrityje gyveno 83 161 (86,91 proc.) lietuvis ir 4363 (4,56 proc.) žydai⁶.

Kaip žinoma, masinės žydų žudynės Kaune prasidėjo jau 1941 m. birželio pabaigoje. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD 3-iojo operatyvinio būrio vado Karlo Jägerio raportą (šis būrys nuo 1941 m. liepos 2 d. perėmė saugumo policijos funkcijas Lietuvoje), pirmosios didesnės žydų žudynės Kauno apskrityje buvo įvykdytos 1941 m. liepos 9 d. Vandžiogaloje. Tuomet sušaudyta 32 žydai, 2 žydės, 1 lietuvis,

2 lietuviai komunistai ir 1 rusas komunistas⁷. Nacistinis „žydų klausimo sprendimas“ priklausė nuo vokiečių saugumo policijos ir SD, tačiau efektyviai ir greitai šį klausimą „išspręsti“ buvo neįmanoma be lietuvių administracijos (pirmiausia policijos ir vadinamųjų partizanų (baltaraiščių)*) pagalbos. Kaip savo ataskaitoje rašė K. Jägeris, žydų sunaikinimas „galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamanno, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“⁸.

Tačiau dar iki visuotinio išžudymo žydai buvo persekiojami kitais būdais. Pirmiausia siekta atimti iš jų pilietines ir žmogaus teises, atskirti juos nuo kitų tautybių gyventojų, vėliau sutelkti į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, konfiskuoti jų turtą ir pagaliau visiškai sunaikinti. Žydų klausimu vokiečių apygardų komisarai leisdavo atitinkamus potvarkius. Štai Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas 1941 m. rugpjūčio 4 d. išleido skelbimą Nr. 3 Kauno apygardai. Pagal šį skelbimą karo metu iš miesto pabėgusiems žydams buvo uždrausta sugrįžti į Kauno apygardą. Visiems namų savininkams ir valdytojams griežtai uždrausta priimti gyventi grįžtančius žydus. Žydams taip pat uždrausta pardavinėti, keisti ar kitokiu būdu realizuoti jų turimą kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą. Už skelbimo nuostatų nevykdymą pagrasinta griežčiausiomis bausmėmis⁹. Taigi nacių okupacinei valdžiai iš pat pradžių rūpėjo suregistruoti ir pasigrobtį žydų turtą. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugpjūčio 6 d. išsiuntė raštą visiems apskrities valsčių viršaičiams. Jame įsakė iki rugpjūčio 13 d. pranešti, kiek žydai yra nesumokėję įvairių rūšių mokesčių

(valstybinių, savivaldybinių ir kt.), kiek jie skolingi kitų tautybių asmenims, bankams, koope-ratyvams ir pan., kokie valsčiuje yra išlikę nacionalizuoti (sovietų valdžios) žydų turtai: namai, ūkiai, įvairios įmonės ir namų apyvokai nereikalingas turtas¹⁰. Valsčių viršaičiai atitinkamą informaciją apskrities viršininkui pateikė¹¹. Netrukus jis pranešė valsčių viršaičiams, „kad pagal Kauno Apygardos komisaro nurodymus visas likęs valsčiaus ribose žydų turtas, inventorių ir kt. pereina valsčių viršaičių žinion, kurie rūpinasi tinkamu šio turto tvarkymu bei jo apsauga“¹².

Kartu su žydų turto registravimu ir konfiskavimu pradėta žydus telkti getuose ir laikinose stovyklose. 1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas Vaitiekus Bortkevičius davė nurodymus visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuvadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. Getus turėjo saugoti vadinamieji partizanai. Getuose gyvenantys vyriškos lyties 12–60 metų amžiaus žydai turėjo būti įtraukti į sąrašus pagal specialybes, o sąrašai perduoti valsčių savivaldybėms, policijos nuvadamams ir Kauno apskrities viršininkui. Pačiuose getuose tvarkai palaikyti iš žydų turėjo būti suorganizuota 5–15 asmenų policija, „apginkluota“ medinėmis kuokelėmis. Getuose taip pat turėjo būti išrinkti žydų komitetai (12 asmenų), kurie turėjo tvarkyti geto vidaus reikalus. Žydai getuose turėjo maitintis savo pačių lėšomis, sumažintomis normomis; jie neturėjo teisės gauti mėsos ir pieno gaminių, riebalų ir kiaušinių. Getui tenkantis maisto davinys turėjo būti perduodamas žydų komitetui, kuris rūpinosi jo paskirstymu. Už getų steigimą ir nustatytos tvarkos palaikymą atsakingais buvo paskirti valsčių viršaičiai ir valsčių policijos nuvadų viršininkai¹³.

* Terminai *partizanai*, „*partizanai*“, *vadinamieji partizanai*, *baltaraiščiai* straipsnyje vartojami kaip sinonimai. Griežtai mokslinė prasme terminas *partizanai* vartojamas tik tais atvejais, kai jie (partizanai) kovojo su sovietų kariniais daliniais ir besitraukiančiais sovietiniais pareigūnais. Su vokiečiais 1941 m. lietuvių partizanai nekovojo, bet, priešingai, padėjo įgyvendinti nacių okupacinę politiką, taip pat ir žydų atžvilgiu. Dėl to kitais atvejais vartojamos „*partizanų*“, *vadinamųjų partizanų* ir *baltaraiščių* sąvokos. Pastarosios sąvokomis siekiama išvengti klaidingo sąvokos *partizanai* vartojimo.

Pažymėtina, kad getai buvo įsteigti ne visuose Kauno apskrities valsčių centruose. Didesni getai įsteigti Darsūniškyje, Garliavoje, Jonavoje ir Vilkijoje. Paprastai getai buvo steigiami sinagogose ir šalia jų esančiuose žydų namuose. Po masinių žydų žudynių Kauno VII forte 1941 m. liepos mėn. nuo rugpjūčio vidurio prasidėjo masinės žydų žudynės Kauno apskrityje. Kaip minėta, iki to laiko dažniausiai buvo žudomi komunistine veikla arba palankumu sovietų valdžiai įtariamai žydai, o nuo dabar prasideda visų žydų žudymas (vyrų, moterų ir vaikų), remiantis nacių rasine antisemitine ideologija. Taigi dabar prasideda tikrasis genocidas (holokaustas), žydų šaudymas pagal rasinę (tautinę) priklausomybę. Rugpjūčio viduryje žydus uždarius į getus, nacių valdžiai susidarė geresnės sąlygos masiškai juos žudyti. Kauno mieste žydai tuo metu jau buvo suvaryti į getą, ir dėl to nacių administracijai atsirado daugiau jėgų ir laiko „spręsti“ žydų klausimą Kauno ir kitose apskrityse.

Remdamasis vokiečių saugumo policijos ir SD nurodymais, Policijos departamento direktorius V. Reivytiš 1941 m. rugpjūčio 16 d. nusiuntė Kauno apskrities policijos vadui slapta aplinkrašį Nr. 3, kuriame rašė: „Gavus šį aplinkrašį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.“

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus paimti ir išvežti į stovyklą¹⁴. Minėtas aplinkraštis buvo išsiuntinėtas ir kitų ap-

skričių policijos vadams. Policijos nuovadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo apie aplinkraščio vykdymo eigą. Žydų sutelkimo ir pasirengimo žudynėms procesas vyko labai sparčiai. Antai Babtuose buvo sulaikyti 34 žydai, jie buvo uždaryti ir saugomi sinagogoje.

Garliavoje iš viso sutelkta 73 žydų tautybės vyrai ir 46 moterys. Jie taip pat buvo uždaryti sinagogoje. Jonavoje iki 1941 m. rugpjūčio 17 d. sulaikyti 83 vyrai ir 20 moterų. Kruonio valsčiuje surinkti žydai buvo apgyvendinti Darsūniškio bažnytkaimyje. Šiame valsčiuje pasiliko apie 50 žydų tautybės senų moterų ir apie 30 vaikų iki 15 metų amžiaus. Petrašiūnų policijos nuovados veikimo rajone surinkti 54 žydai. Jie buvo uždaryti Petrašiūnų savivaldybės patalpose¹⁵.

Vandžiogaloje sulaikytieji 30 žydų buvo išsiųsti į Babtus. Iš Vilkijos išvežta (kur, dokumentuose nenurodyta) 280 vyrų ir 120 moterų. Vilkijos sinagogoje dar buvo palikta 18 moterų. Čia taip pat buvo laikoma 21 Čekiškės žydė, 14 Veliuonos žydžių, 62 Seredžiaus žydės ir 14 žydų. Iš viso Vilkijos sinagogoje buvo uždaryta 129 žydai.

Zapyškio policijos nuovados daboklėje buvo saugomi 67 žydai: 29 Zapyškio, 2 Jankų ir 36 Paežerėlių¹⁶.

Prieš nužudymą žydai buvo suregistruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. 1941 m. rugpjūčio 21 d. Kauno apskrities viršininkas, remdamasis Kauno apygardos komisaro nurodymais, išsiuntė tokį įsakymą valsčių viršaičiams: „Apygardos komisaro pavedimu įsakau Tamstoms ne vėliau ligi VIII. 25 visus esančius valsčiaus ribose žydus (abiejų lyčių) apdėti ir išreikalauti šitokio dydžio kontribucijomis: nuo 1 ligi 10 žydų galvų – 1000 Rb, nuo 11–20 žydų galvų – 2000 Rb ir t. t.“

Reikalavimas turi būti pateiktas žydų Komiteto vyriausiajam (balabosui) su įspėjimu, kad reikalaujamos kontribucijos per 24 val. nesumokėjus, kiekvienam iš jų gresia sušaudymo bausmė.

Išreikalautus pinigus įnešti į savivaldybės sąskaitą atskiron sąskaiton.

Šį įsakymą įvykdžius, pranešti man ne vėliau š. m. VIII. 26 tikslus šio darbo duomenis“¹⁷.

Netrukus valsčių viršaičiai ėmė siųsti pranešimus apskrities viršininkui apie surinktas kontribucijas. Iš pranešimų matyti, kad 1945 Kauno apskrities žydai iki 1941 m. rugpjūčio 25 d. sumokėjo 298 100 rb kontribuciją¹⁸.

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas paragino Kauno apskrities viršininką V. Bortkevičių greičiau baigti žydų surinkimą apskrityje ir nustatyti tikslų apskrityje esančių žydų skaičių¹⁹.

Remdamasis apygardos komisaro įsakymu, Kauno apskrities viršininkas pavedė valsčių viršaičiams iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. informuoti jį, kiek kiekvieno valsčiaus teritorijoje yra: 1) žydų vyrų 12–60 metų amžiaus, 2) žydų vyrų per 60 metų, 3) žydų moterų nuo 12 metų iki senatvės, 4) žydų vaikų (mergaičių ir berniukų) iki 12 metų ir 5) žydų iš viso. Į nurodomų vyrų skaičių įsakyta įtraukti ir tuos vyrus, kurie buvo jau prieš tai suimti, neatsižvelgiant į tai, iš kur jie yra atgabenti²⁰.

Vykdydami apskrities viršininko įsakymą, valsčių viršaičiai pateikė reikalaujamą informaciją. Tuo metu (1941 m. rugpjūčio 28 d.) žydų nebuvo tik Aukštosios Panemunės ir Lapių valsčiuose. 1941 m. rugpjūčio 28 d. duomenimis, Kauno apskrityje buvo 3220 žydų²¹. Dauguma Raudondvario valsčiaus žydų 1941 m. rugpjūčio viduryje persikėlė į Vilijampolės gatvę. Ten pat buvo iškelti ir visi Lapių valsčiaus žydai (20 žmonių)²².

1941 m. rugpjūčio 28 d. visoje Kauno apskrityje pradėtos vykdyti masinės žydų žudynės. Didžioji dalis ne tik Kauno apskrityje, bet ir visoje Lietuvoje (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas) įvykdytų žydų žudynių siejama su anksčiau minėtu SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno skrajojančiu (mobiliuoju) būriu (*Rollkommando Hamann*). Taigi, kas tas Hamannas ir jo vadovaujamas būrys? Nacių–sovietų karo išvakarėse buvo sukurtos vokiečių

saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*), kurios okupuotuose kraštuose privalėjo žudyti nacių priešus. Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo Heinrichas Himmleris ir Reynhardas Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai duotas uždavinys užimti Baltijos šalis ir Leningradą. A operatyvinę grupę sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai (*Einsatzkommandos*) ir 1a bei 1b ypatingieji būriai (*Sonderkommandos*)²³. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam A operatyvinės grupės 3-iajam būriui (toliau – 3/A) vadovavo SS štandartenfiureris K. Jägeris. Šiame operatyviniame būryje buvo per 120 narių, jie buvo suskirstyti į tris būrius (*Züge*). J. Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K. Jägerio adjutantas²⁴. J. Hamannas žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K. Jägeris su J. Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis ir pastarasis gavęs A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio užduotį suorganizuoti skrajojančių būrių masinėms žydų ir komunistų žudynėms²⁵. Šiems uždaviniams įvykdyti vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų nepakako. Dėl to 3/A operatyvinis būrys į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio TDA bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J. Hamanno skrajojantis būrys nebuvo nuolat veikiantis ir atskirą dislokacijos vietą turintis būrys. Paprastai jis buvo suformuojamas konkrečiai akcijai vykdyti iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA bataliono kareivių. Pats J. Hamannas dažnai netgi nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, jis tik paskirdavo užduotis TDA (vėliau pavadinto 1-uoju) bataliono karininkams (leitenantams Anatolijui Dagiui, Juozui Barzdai ir Broniui Norkui). Spėjama, jog iš vokiečių akci-

jose dažniausiai dalyvaudavo šie SS karininkai: hauptšarfiureriai Porstas, Stützas, Salzmannas, Mackas ir Planertas. J. Hamanno pavaduotoju buvo SS haupšturmfiureris Helmutas Rauca²⁶.

Į akciją vadinamasis skrajojantis būrys vykdavo tuomet, kai visi parengiamieji darbai būdavo atlikti: mirčiai pasmerkti žydai būdavo sutelkiami į vieną vietą, jų apsaugai pasitelkiama vietos policija ir „partizanai“, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirtieji 3-iosios kuopos kareiviai arba savoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuoju automobiliu atvažiuodavo ir keli vokiečių gestapininkai. K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte išvardytas ilgas sąrašas vietovių, kuriose esą Hamanno būrys kartu su lietuvių „partizanais“ įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo TDA policijos bataliono kareiviai. Galima spėti, jog nemažoje dalyje Lietuvos vietovių žydai buvo išžudyti vietos policijos ir „partizanų“ būrių, nedalyvaujant Hamanno skrajojančiam būriui.

PETRAŠIŪNAI

Nors Petrašiūnai buvo Kauno priemiestis, tačiau garsiajame K. Jägerio raporte jie pažymėti kaip atskira žydų žudynių vieta. Dėl to Petrašiūnų žydų žudynės čia priskiriamos prie Kauno apskrities, bet ne miesto žydų žudynių. Be to, Petrašiūnų žydų žudynės buvo įvykdytos tuo pačiu laiku kaip ir kitų Kauno apskrities miestelių žydų žudynės.

Pirmomis karo dienomis buvęs šaulys Vladimiras Nefiodovas suorganizavo sukilėlių būrį. Sukilėliai kelis kartus susikovė su besitraukiančiomis raudonarmiečių grupelėmis Petrašiūnų apylinkėse. V. Nefiodovo būrys veikė 1941 m. birželio 25–29 d., vėliau buvo išformuotas. Petrašiūnų sukilėliai nušovė 10 ir paėmė į nelais-

vę 30 raudonarmiečių, sulaikė apie 50 besitraukiančių žydų vežimų ir juos pasiuntė Kauno komendantūros žinion²⁷.

Petrašiūnų žydai buvo sušaudyti greičiausiai 1941 m. rugpjūčio 30 d. Yra išlikęs Kauno apskrities viršininko V. Bortkevičiaus raštas, kuriame nurodyta, kad tą dieną karo belaisviai Petrašiūnuose užkasė sušaudytus žydus²⁸.

Žudynių dieną apie 40 TDA bataliono 3-iosios kuopos kareivių, vadovaujami leitenantų A. Dagio ir Broniaus Pauliukonio, dviem sunkvežimiais išvyko į Petrašiūnus. Akcijai vykdyti kareivių pavardės pagal sąrašą paskelbė viršila Z. Arlauskas²⁹.

Sunkvežimiai atvažiavo į netoli Petrašiūnų esančią krūmokšniais apaugusią žemumą. Joje buvo iškasti du keliolikos metrų ilgio grioviai. Į lauką jau buvo atvaryti žydų tautybės vyrai, moterys ir vaikai. Juos saugojo civiliška apsirengę vietiniai ginkluoti vyrai. Pasmerktieji grupėmis buvo vedami prie duobių krašto ir statomi nugaromis į šaudytojus. Pagal lt. A. Dagio ir viršilos Z. Arlausko komandas žydai buvo šaudomi vienu metu prie abiejų duobių. Šaudė 3-iosios kuopos kareiviai, o vietiniai saugojo žudynių vietą ir savo eilės laukiančias aukas. Pasibaigus žudynėms, savisaugininkai sunkvežimiais sugrįžo į Kauną³⁰.

Petrašiūnų žydų žudynėse vokiečių gestapininkai nedalyvavo. Pagal K. Jägerio raportą, Petrašiūnuose buvo nužudyti 125 žydai: 30 vyrų, 72 moterys ir 23 vaikai³¹.

Toliau nagrinėsime žydų žudynių akcijas Kauno apskrities valsčiuose.

JONAVA

Jonavoje buvo didžiausia Kauno apskrities žydų bendruomenė. Žydai čia apsigyveno nuo pat miesto įkūrimo (1775 m.). Tarpukario laikotarpiu jie sudarė miesto gyventojų daugumą. 1932 m. Jonavoje gyveno 2710 žydų (65 proc. miesto gyventojų), o karo išvakarėse – apie 3 tūkst. (iš viso Jonavoje tuo metu buvo apie

5 tūkst. gyventojų). Žydai gyveno intensyvią ūkinį, visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą. Dauguma miesto žydų dirbo pramonės įstaigose, amatininkų dirbtuvėse bei vertėsi prekyba. Jonavoje jie turėjo 7 sinagogas, religines ir pasaulietines mokyklas, bibliotekas, politines, kultūrines ir sporto organizacijas. Žydų liaudies bankas Jonavoje 1929 m. turėjo 560 narių³².

Prasidėjus karui daug Kauno ir Jonavos žydų bandė pasitraukti. Besitraukiančius žydus ir sovietinius aktyvistus bombarduodavo bei apšaudydavo vokiečių lėktuvai ir lietuvių partizanai. Dalis bėglių žuvo arba buvo sužeisti, kiti pasislėpė aplinkiniuose kaimuose arba sugrįžo į namus, kai kuriems pavyko pabėgti į Rusiją.

Jau 1941 m. birželio 24 d. Jonavos apylinkėse pradėjo veikti lietuvių partizanai. Jie blokavo išvažiavimo kelius iš Jonavos ir priversdavo besitraukiančius žydus grįžti į Jonavą. Tą pačią dieną lietuvių partizanai apšaudė iš Kauno į rytus važiuojantį sovietų karinį traukinį³³.

Vokiečių kariuomenė Jonavą užėmė birželio 25 d. Dėl Jonavos vyko smarkus vokiečių ir sovietų dalinių mūšis, kurio metu žuvo ir civilių Jonavos gyventojų, buvo sugriauta bei sudeginta daug miesto namų. Kai kurie Jonavos žydai bandė pasislėpti Kaune. Ten jie buvo suimti ir 1941 m. liepos pradžioje sušaudyti VII forte³⁴.

Pirmomis karo dienomis Jonavoje susiorganizavo lietuvių partizanų būrys. Į būrį įstojo apie 50–60 vyrų. Būriui vadovavo atsargos karininkas Vladas Kulvicas. Vėliau partizanų būrys buvo pavadintas savisaugos būriu. Šis būrys buvo pavaldus vermachto vietos komendantūrai, be to, privalėjo vykdyti vokiečių saugumo policijos (gestapo) nurodymus. Pirmomis okupacijos dienomis savisaugos būrys represinių užduočių nevykdė. Būrio nariai tvarkė sugriautą miestą, rinko ir užkasinėjo žuvusių vokiečių ir rusų karių bei civilių gyventojų lavonus. Be to, mūšių vietose būrio nariai rinko paliktus ginklus ir juos gabeno į savivaldybės pastatą įsikūrusį partizanų (savisaugos) būrio

štabą. Būrys taip pat saugojo tiltą per Nerį, geležinkelį ir kitus svarbius karinės reikšmės objektus. Praėjus kelioms savaitėms būrys buvo visiškai apginkluotas ir aprengtas iš Kauno atvežtais Lietuvos kariuomenės drabužiais. Būrio veiklos funkcijos buvo išplėstos. Į jo veiklą vis dažniau pradėjo kištis saugumo policijos valdininkai Simas Dolgačius ir Jokūbas Alekna. Būrį imta naudoti sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimui bei naikinimui³⁵.

1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas parašė nurodymus visiems apskrities valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 d.³⁶

Rugpjūčio pradžioje visi žydų tautybės vyrai savisaugos būrio kareivių buvo suvaryti į netoli Neries esančias kareivines. Čia ir turėjo būti įsteigtas žydų getas. Maždaug tuo pat metu suimti žydai už Jonavos (apie 1,5 km į šiaurės rytus) esančiame Girelkos (Giraitės) miškelyje iškasė keletą didelių duobių. Kareivinėse jie buvo saugomi kelias dienas. 1941 m. rugpjūčio 14 d. savisaugos būrys žydus surikiavo į koloną ir vedė į Giraitės miškelį. Sumitiesiems buvo pasakyta, jog jie vedami darbams. Į žudynių vietą iš Kauno atvyko ir keletas vokiečių gestapininkų bei kareivių būrys. Miškelyje grupė žydų, supratusių, kas jų laukia, bandė pabėgti. Dauguma bėgusiųjų buvo nušauti, tačiau 6 vyrams pavyko pabėgti. Vėliau 5 bėgliai buvo suimti ir sušaudyti; nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik vienas bėglys – Nachumas Bliumbergas. Žydai buvo suvaryti į griovius ir vokiečių bei lietuvių savisaugininkų sušaudyti³⁷. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugpjūčio 14 d. Jonavoje sušaudyti 552 žydai (497 vyrai ir 55 moterys)³⁸. Tarp sušaudytųjų buvo daug partinių ir sovietinių aktyvistų³⁹.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje vietoj mėgstancio išgerti V. Kulvico Jonavos savisaugos būrio vadu buvo paskirtas j. ltn. Jonas Jurevičius⁴⁰. Po pirmojo masinio Jonavos žydų šaudymo likusios žydų šeimos dar porą savaitių

gyveno savo butuose. Paskui savisaugos būrio kareiviai juos suvarė į kareivines („getą“). Didelę dalį daiktų žydai paliko savo butuose, dėl to prasidėjo masinis jų plėšimas. Kareivines nuolat saugojo apie 12 savisaugos būrio vyrų. Kareivinėse žydai buvo laikomi keletą dienų iki sušaudymo. Prieš sušaudymą žydams buvo paskirta kontribucija. Rugpjūčio 23–24 d. Jonavos žydai sumokėjo 120 tūkst. rb kontribuciją⁴¹. Prieš pat sušaudymą Jonavos valsčiuje buvo 1257 žydai⁴².

Antrosios masinės Jonavos žydų žudynės įvyko rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje (tarp rugpjūčio 31 ir rugsėjo 2 d.). Žudynių dieną Jonavos saugumo policijos viršininko nurodymu j. lt. J. Jurevičius paskyrė 16 savo būrio vyrų egzekucijai vykdyti⁴³. Žydai į žudynių vietą Giraitės miškelyje buvo varomi grupėmis. Prieš konvojavimą savisaugos būrio kareiviams davė išgerti degtinės. Žudynių vietoje buvo ir Jonavos saugumo policijos viršininkas bei savisaugos būrio vadas j. lt. J. Jurevičius. Sušaudžius pirmąją pasmerktųjų grupę, į Giraitę iš Kauno atvyko TDA bataliono leitenantai B. Norkus ir Vladas Malinauskas. Jie kartu su gestapo viršininku toliau vadovavo žudynėms. J. Jurevičius sugrįžo į Jonavą ir vėliau žudynėse nedalyvavo⁴⁴. Šaudė ne tik Jonavos būrio nariai, bet ir civiliskai apsirengę kitų vietovių „partizanai“ bei keli vokiečiai. Iš pradžių buvo sušaudyti vyrai, paskui moterys su vaikais. Prieš sušaudymą aukos buvo išrengiamos iki apatinių drabužių. Sušaudžius vieną grupę, lavonai buvo užberiami smėliu ir kalkėmis, tada į griovį buvo atvedama kita grupė ir sušaudoma. Kraupių žudynių vaizdų negalėjo išverti netgi kai kurie budeliai. Už „silpnadvasiškumą“ šaudymo metu Jonavos būrio narys L. Gineitis buvo uždarytas į vokiečių komendantūros daboklę⁴⁵.

Antrojo šaudymo metu Jonavoje buvo nužudyti 1556 žydai: 112 vyrų, 1200 moterų ir 244 vaikai⁴⁶. Jonavos gete liko tik apie 200 moterų ir vaikų⁴⁷.

Jonavos gyventojai buvo labai nepatenkinami žydų šaudymu. Apie tai tuometinis Jonavos

valsčiaus policijos vadas Juozas Stankevičius informavo savo vadovybę Kaune. Tuomet Kauno miesto policijos vadas Kęstutis Renigeris pakvietė J. Stankevičių atvykti į Kauną. Šiam atvažiavus jie abu nuvyko pas vokiečių karo komendantą. Pastarasis paskambino į gestapą ir pasakė, kad likusieji Jonavos žydai bus išvežti į Kauno getą. Sugrįžęs į Jonavą J. Stankevičius sutarė su valsčiaus viršaičiu, kad paskirs vežikus žydams nugabenti į Kauną. 1941 m. spalio 4 d. Jonavos žydai buvo išvežti į Kauno getą. Už pagalbą žydams 1941 m. lapkričio mėn. vokiečiai J. Stankevičių suėmė ir iškėlė jam baudžiamąją bylą. Jis buvo nuteistas kalėti 2 metus. Iki 1942 m. rudens J. Stankevičius buvo kalinamas Kauno kalėjime⁴⁸. Žydus išgabenus į Kauno getą didelė Jonavos žydų bendruomenė nustojo egzistuoti.

Jonavos savisaugos būrys 1943 m. buvo prijungtas prie lietuvių 257-ojo policijos bataliono⁴⁹.

Nacių okupacijos pabaigoje (1944 m. vasarą) vokiečiai Giraitės miškelyje naikino savo nusikaltimų pėdsakus. Apie dvi savaites žudynių vietoje buvo atkasami ir deginami žydų lavonai. Deginimo vieta buvo apsupta kareivių, pašaliniams asmenims griežtai draudžiama prisiartinti⁵⁰.

Holokausto apžvalga kituose Kauno apskrities valsčiuose toliau pateikiama abėcėlės tvarka.

BABTAI

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Babtuose gyveno apie 1200 gyventojų, 80 proc. jų buvo žydai. Nepriklausomos Lietuvos laikais žydų skaičius sumažėjo. Dalis jų emigravo į JAV arba persikėlė gyventi į kitus Lietuvos miestus. 1923 m. Babtuose gyveno 153 žydai (apie 20 proc. miestelio gyventojų)⁵¹.

Vokiečių kariuomenė Babtus užėmė 1941 m. birželio 24 d. Miestelyje buvo atkurtos vietos valdžios įstaigos. Valsčiaus viršaičiu tapo Jus-

tinas Janušauskas, šias pareigas ėjęs ir Antano Smetonos valdymo metais; valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas Kazys Tribunevičius. Iš buvusių šaulių buvo suorganizuotas „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Jam vadovavo Stanislovas Aniulis iš Varekonių kaimo. „Partizanai“ vykdė valsčiaus viršaičio ir policijos viršininko nurodymus⁵². Jau pirmomis okupacijos dienomis prasidėjo komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų areštai. Keli rusų tautybės žmonės buvo sušaudyti (tarp jų Stepanida Patyševa ir du jos sūnūs – 17 metų Leonidas ir 15 metų Pimenas)⁵³.

1941 m. liepos 17 d. Babtuose buvo sušaudyti 8 komunistai ir sovietiniai aktyvistai, tarp jų 6 žydai⁵⁴.

Visuotinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Iš pradžių žydai buvo suregistruoti. Rugpjūčio 11 d. Babtų viršaitis informavo Kauno apskrities viršininką, kad miestelyje gyvena 93 žydai⁵⁵. Po kelių dienų vykdant V. Reivyčio slaptą nurodymą 34 suaugę žydai buvo suimti ir uždaryti miestelio sinagogoje. Čia pat atgabenta ir 30 Vandžiogalos žydų⁵⁶. Žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Jie sumokėjo 9 tūkst. rb⁵⁷. Babtų ir Vandžiogalos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28-osios ir rugsėjo 2-osios. Daugumos liudytojų teigimu, tai padaryta rugsėjo pradžioje.

Žudynių dienos rytą miestelio seniūnas į parinktą žudynių vietą Babtų šile netoli Nevėžio upės atvedė keliasdešimt Babtų miestelio ir aplinkinių vietovių vyrų ir jiems liepė iškasti apie 50 m ilgio, 1 m pločio ir 2 m gylio griovį. Jis baigtas kasti apie 14 valandą⁵⁸. Pabaigus kasti griovį į žudynių vietą atvyko du sunkvežimiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių (apie 50 vyrų). Jiems vadovavo karininkai B. Norkus, J. Barzda ir A. Dagys. Suimtieji žydai vietinių „partizanų“ ir policininkų iš miestelio buvo atvaryti į žudynių vietą. Dalį negalinčių eiti žydų (senelius, mažamečius vaikus) atvežė vežimais. Žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir grupėmis vedami prie griovio bei veidais stato-

mi ant griovio krašto. Pagal karininko komandą kareiviai šaudė žydams į nugaras. Prie šaudymo prisidėjo ir pora vietinių baltaraiščių. Pirmiausia buvo sušaudyti vyrai, paskui moterys, vaikai ir seneliai. Pasikeisdami šaudė visi atvykę 3-iosios kuopos kareiviai. Žudynės truko kelias valandas. Liudytojų parodymais, buvo sušaudyta apie 300–400 Babtų ir Vandžiogalos žydų. Po žudynių vietiniai ir atvykusieji žudikai išsidalijo geresnius aukų drabužius ir vertingesnius daiktus⁵⁹. Pagal K. Jägerio raportą, buvo sušaudyti 83 Babtų ir 252 Vandžiogalos žydai (iš viso 335 žmonės)⁶⁰. Tai daugmaž atitinka žudynių liudytojų nurodomą aukų skaičių (300–400 žmonių). Vieno iš liudytojų parodymu, Babtų ir Vandžiogalos žydų žudynes stebėjo ir vienas vokiečių su fotoaparatu⁶¹.

ČEKIŠKĖ

Prie Dubysos įsikūręs Čekiškės miestelis buvo svarbus punktas Kauno–Raseinių kelyje. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Čekiškėje gyveno apie 200 žydų šeimų. Tarpukario laikotarpiu žydų miestelyje sumažėjo. Prieš nacių–sovietų karą Čekiškėje gyveno maždaug 60 žydų šeimų (jie sudarė apie 45 proc. miestelio gyventojų)⁶².

Didžioji žydų dalis vertėsi amatais ir daržininkyste. Vietos žydų bendruomenė nepriklausomos Lietuvos laikais turėjo savo banką (jo nariais buvo 60 žmonių), sinagogą, mokyklą hebrajų kalba ir biblioteką. Paskutiniu Čekiškių rabinu buvo Šmuelis Zervas Melamedas⁶³.

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Čekiškėje, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose, ėmė kurtis lietuvių administracija. Vienas iš valdžios kūrimo iniciatorių Čekiškėje buvo stambus ūkininkas (A. Smetonos laikais turėjo 103 ha ūkį) ir tautininkų partijos bei Kauno apskrities valdybos narys Bronius Semaška. 1941 m. birželio 24 d. miestelyje buvo sušauktas pasitarimas, jame nuspręsta įsteigti laikinąjį komitetą, kuris rūpintųsi vietos valdžios organų atkūrimu. Pasitarimo metu Čekiškės vals-

čiaus viršaičiu pasiūlyta išrinkti Stasį Stumbrių, o valsčiaus policijos vadu – Stasį Minelgą. Jų kandidatūras turėjo patvirtinti Kauno apskrities viršininkas ir policijos vadas. Minėtos kandidatūros Kaune buvo patvirtintos birželio 26 d. Čekiškėje leista steigti policijos punktą, turintį penkis etatus. Taip pat buvo steigiamas pagalbinės policijos (baltaraiščių) būrys⁶⁴. Netrukus prasidėjo komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimas. Pirmomis okupacijos dienomis Čekiškėje buvo sušaudyti 4 komunistai ir sovietiniai aktyvistai: Povilas Sadauskas, broliai Vincas ir Kazys Žiaukai bei Stasys Karpavičius⁶⁵. 1941 m. liepos 4 d. Čekiškės valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas (vietoj S. Minelgos) Aleksas Skuodis. Jis iš Kauno apskrities policijos vado gavo nurodymus pirmiausia suimti komunistus ir sovietinius aktyvistus, o kiek vėliau ir žydus. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai turėjo būti kvočiami apie jų veiklą sovietų okupacijos metais, o jų kvotos bylos kartu su suimtaisiais perduotos saugumo policijai Kaune. Liepos mėn. į Čekiškę iš Kauno buvo atvykęs lietuvių saugumo policijos Kauno rajono vadas Kazys Mikelionis. Jis kartu su A. Skuodžiu sudarė suimtinų komunistų ir sovietinių aktyvistų sąrašą. 1941 m. liepos–lapkričio mėn. Čekiškėje policija suėmė keliolika komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų⁶⁶.

Vienas iš pagalbinės policijos būrio Čekiškėje organizatorių buvo Vilkijos komendantūros ginkluoto būrio vadas Stasys Gudavičius. Atvažiavęs į Čekiškę jis organizavo miestelio gyventojų susirinkimą ir ragino sukurti ginkluotą būrį kovai su komunistais, sovietiniais pareigūnais ir žydais. Po jo apsilankymo atsirado nemažai savanorių stoti į organizuojamą ginkluotą būrį. Į Čekiškę S. Gudavičius buvo atvažiavęs kelis kartus. Paprastai jo apsilankymai baigdavosi pavienių žydų sušaudymais⁶⁷.

Visuotinis ir masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Šio mėnesio viduryje Kauno apskrityje buvo steigiami getai ir vyko žydų sulaikymo akcija.

Čekiškėje getas nebuvo įsteigtas. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai rugpjūčio viduryje žydus uždarė miestelio sinagogoje, o po kelių dienų konvojavo į Vilkiją – vieną didžiausių žydų sutelkimo punktų Kauno apskrityje. Čia 1941 m. rugpjūčio 16–18 d. buvo atgabenti žydai iš Čekiškės, Lekėčių, Seredžiaus ir Veliuonos valsčių. Jie buvo laikomi Vilkijos sinagogoje. Žydai čia buvo telkiami ir vėlesnėmis savaitėmis⁶⁸. Į Vilkiją konvojuotiems Čekiškės žydams leista pasiimti drabužių, avalynės ir vertingesnių daiktų. Nekilnojamas žydų turtas paliktas valsčiaus valdžios priežiūrai⁶⁹.

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras išsiuntė raštą Kauno apskrities viršininkui, reikalaudamas nedelsiant baigti žydų telkimą ir sužinoti tikslų apskrityje gyvenančių žydų skaičių⁷⁰. Savo ruožtu Kauno apskrities viršininkas išsiuntė raštą valsčių viršaičiams, kuriuo pavedė iki rugpjūčio 28 d. jam pranešti, kiek valsčiuose yra žydų pagal amžiaus kategorijas⁷¹.

Atsakydamas į apskrities viršininko raštą, Čekiškės valsčiaus viršaitis pranešė, kad valsčiuje yra 144 žydai: tarp jų 70 moterų ir 42 vaikai⁷². Tuo metu dalis Čekiškės žydų jau galėjo būti išvežta į Vilkiją. 1941 m. rugpjūčio viduryje didžioji dalis Vilkijoje esančių žydų buvo išvežti į Kauną; tikėtina, kad tarp jų pateko ir grupė Čekiškės žydų. Kita dalis Vilkijos žydų sušaudyti rugpjūčio 28 d. Pakarklės miške (2 km nuo Vilkijos), prie Jaučakių kaimo. Iš Vilkijos sinagogos atgabentus žydus šaudė 1-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono (buvusio TDA bataliono) 3-ioji kuopa (vadas lt. J. Barzda)⁷³. Tuomet buvo sušaudyti 402 žydai: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai⁷⁴. Kartu su Vilkijos žydais čia sušaudyti ir ten buvę Čekiškės žydai.

Kitas Čekiškės žydų šaudymas įvykdytas 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną buvo šaudomi ne tik Čekiškės, bet ir Seredžiaus, Veliuonos bei Zapyškio žydai. Iš viso nužudyti 146 Čekiškės žydai: 22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų⁷⁵. Tikslesnės šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Kaip ir kitų valsčių žydams, Čekiškės valsčiaus žydams prieš sušaudymą dar buvo paskirta kontribucija. Čekiškės žydai (144 asmenys) sumokėjo 15 tūkst. rb kontribuciją⁷⁶.

Žydų turto klausimu Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas 1941 m. rugsėjo 5 d. raštu nurodė, kad žydų buitinius rakandus galima parduoti iš varžytinių. Brangiųjų metalų dirbinius, meno vertybes ir geros kokybės kilimus uždrausta parduoti – juos įsakyta suregistruoti ir pranešti apygardos komisarui⁷⁷. Paliktam žydų turtui Čekiškėje registruoti ir įvertinti buvo sudaryta speciali komisija, kurios pirmininku tapo B. Semaška. Už parduotus žydų daiktus gauta apie 50 tūkst. rb. Pinigai įnešti į valsčiaus savivaldybės kasą. Pats B. Semaška nusipirko spintą, stalą, 2 lovas ir 4 kėdes⁷⁸.

GARLIAVA

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Garliavoje gyveno apie 400 žydų (maždaug 100 šeimų). 1921 m. miestelyje gyveno 206 žydai, o prieš nacių–sovietų karą – apie 70 žydų šeimų. Dauguma miestelio žydų vertėsi smulkiąja prekyba, amatais ir daržininkyste. Bendruomenėje buvo ir turtingų žydų – dvarų, malūnų ir dirbtuvių savininkų. Josifas Švarcas turėjo didžiulį dvarą Julijanavoje (keli kilometrai nuo Garliavos). Miestelio žydų bendruomenė turėjo sinagogą, javnės mokyklą* (joje mokėsi 45 vaikai) ir mokyklą jidiš kalba (ją lankė maždaug tiek pat mokinių). Tarpukario laikotarpiu dalis miestelio žydų emigravo į JAV, Kanadą, Pietų Afriką ir Palestiną⁷⁹.

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Garliavos valsčiuje aktyviai veikė lietuvių „partizanų“ (baltaraiščių) būriai. Čia susikūrė net trys „partizanų“ būriai: vienas veikė Julijanavos kaime, kitas – Juodvario ir trečias – Stanaičių–

Garliavos apylinkėse. Juose iš viso buvo apie 120 vyrų⁸⁰.

Masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Vykdamas okupacinės valdžios nurodymus žydai buvo registruojami ir suimami. Rugpjūčio 12 d. Garliavos valsčiaus viršaitis pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad valsčiuje gyvena 285 žydai⁸¹.

Prieš sušaudymą žydai dar kartą buvo registruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. Rugpjūčio pabaigoje 247 Garliavos žydai sumokėjo 25 tūkst. rb kontribuciją⁸².

Pagal K. Jägerio raportą, Garliavos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28 ir rugsėjo 2 d.⁸³, o žudynių dalyvių ir liudytojų parodymais – pačioje vasaros pabaigoje, taigi greičiausiai tarp rugpjūčio 28 ir 31 d. Pora savaičių iki sušaudymo (rugpjūčio viduryje) vietiniai policininkai ir baltaraiščiai Garliavos ir aplinkinių kaimų žydus suvarė į miestelio sinagogą. Žudynių dieną iš sinagogos policininkai ir baltaraiščiai atvarė keliasdešimt vyrų į slėnį šalia Rinkūnų kaimo (1 km į rytus nuo Garliavos) ir liepė jiems iškasti griovį neva tai vandeniui nuleisti. Supratę, kam reikalingas šis griovys, žydai atsisakė jį kasti. Tuomet policininkai atvarė keliasdešimt lietuvių vyrų iš Garliavos. Jie iškasė apie 50–60 m ilgio, 2 m pločio ir apie 1,5 m gylio griovį⁸⁴.

Žudynių dieną 1-ojo lietuvių policijos bataliono 3-iosios kuopos kareivinėse Žaliakalnyje buvo atrinkta kelios dešimtys kareivių, kurie dviem sunkvežimiais, vadovaujami lttn. J. Barzdos (kitų liudytojų parodymuose minimi leitenantai A. Dagys ir B. Norkus), išvyko į Garliavą. Miestelyje sunkvežimiai sustojo prie sinagogos, kurioje buvo laikomi žydai. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai žydus iš sinagogos varė į žudynių vietą. Varomi buvo vyrai, moterys ir vaikai. Policininkai ir baltaraiščiai apsupo žudynių vietą ir grupėmis vedė žydus prie duobės. Pirmiausia buvo šaudomi

* Žydų religinio pobūdžio mokykla vaikams.

vyrų. Jie buvo sustatomi prie griovio ir iš kelių metrų atstumo šaudomi į nugaras. Šaudoma buvo pagal karininkų komandą⁸⁵. Žudynės pradėtos pavakare ir baigėsi sutemus. Kai kurie bataliono kariai turėjo prožektorius ir pasišviesdami pribaginėjo sužeistas aukas. Žudynių dalyvių liudijimu, buvo sušaudyta apie 300 žydų. K. Jägeris nurodo, kad Garliavoje buvo nužudyti 247 žydai: 73 vyrai, 113 moterų ir 61 vaikas. Pasibaigus žudynėms 3-iosios kuopos kareiviai sugrįžo į Garliavą ir aludėje gėrė alų. Naktį sunkvežimiais grįžo į kareivines⁸⁶. Liudytojai nemini, kad Garliavos žydų žudynėse būtų dalyvavę vokiečiai. Atrodo, ši kartą „susitvarkyta“ 3-iosios kuopos ir vietinių policininkų bei baltaraiščių jėgomis.

KRUONIS

Tarpukario laikotarpiu Kruonio miestelyje gyveno keliolika žydų šeimų. Kai 1941 m. liepos mėn. pabaigoje okupacinė valdžia Kauno apskrityje vykdė žydų ir jų turto registraciją, Kruonio valsčiuje buvo užregistruoti 153 žydai. Kruonio miestelyje žydams priklausė 1 sinagoga, 20 gyvenamųjų namų, 19 tvartų, 6 svirnai, 7 kluonai. Visi trobesiai buvo mediniai ir nedidelės vertės⁸⁷.

Pirmomis nacių-sovietų karo dienomis Kruonio gyventojai Juozas Jurevičius, Jonas Jankevičius ir Jonas Arlauskas suorganizavo sukilėlių būrį. Šis būrys 1941 m. birželio 25 d. užsiregistravo Kauno komendantūroje. Jame buvo 25 vyrai⁸⁸. Būrys apšaudydavo ir suimnėdavo Alytaus–Kauno keliu besitraukiančias nedideles raudonarmiečių grupes bei pavienius kareivius. Pirmomis karo dienomis būrio narys Antanas Jakubauskas nukirpo raudonarmiečių dalinio štabo telegrafo laidą ir nušovė štabą saugojusį sargybinių. Dar iki vokiečių atėjimo būrio narys Jonas Sventickas nuo valsčiaus vykdomojo komiteto pastato nuplėšė raudoną vėliavą ir pakabino Lietuvos trispalvę, paskui savo namuose visu garsu pa-

leido radiją, tuo metu transliavusį Lietuvos himną⁸⁹. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis buvę vadinamieji partizanai (baltaraiščiai) ėmė terorizuoti miestelyje pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietinius aktyvistus ir žydus. Kruonyje buvo sukurti vietiniai valdžios organai ir policija. Valsčiaus policijos viršininku paskirtas Pranas Maleckas. Jam buvo pavaldūs penki policininkai. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai buvo uždaromi į policijos areštinę. 1941 m. vasarą iš viso suimta apie 70 neżydų tautybės komunistų ir sovietinių aktyvistų. Dauguma jų išsiųsti į Kauną ir po kurio laiko paleisti į laisvę. Ne mažiau kaip 6 suimtieji sušaudyti vietoje, Kruonio pakraštyje⁹⁰. 1941 m. birželio 29 d. (sekmadienį) policininkai ir baltaraiščiai į miestelio aikštę suvarė vietos žydus, iš jų visaip tyčiojosi ir juos mušė. Būrio narys Pranas Pūras sumušė žydą Judelį ir senutę jo motiną. J. Arlauskas su pistoletu įsiveržė į Kurgano butą ir visą žydų šeimą išvarė į aikštę. Kurgano šeima buvo žiauriai sumušta. Paskui baltaraiščiai įkinkė Kurganą į vežimą ir privertė vežti malkas į turgaus aikštę. Kitiems žydams liepta ridenti rąstus iš vienos vietos į kitą. Sekmadienio naktį į pirmadienį baltaraiščiai sušaudė žydų Chackelio ir Pikštero šeimas. Vėliau žydus vietiniai baltaraiščiai nuolat varinėjo dirbti įvairių fizinių darbų ir dažnai juos mušė⁹¹.

Vykdamas Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakymą dėl žydų sulaikymo, Kruonio valsčiaus žydų tautybės vyrai (iš viso 87 asmenys) rugpjūčio antroje pusėje buvo nuvaryti į Darsūniškio kaime įsteigtą getą. Pačiame Kruonyje getas nebuvo įsteigtas. Rugpjūčio pabaigoje Gojaus miškelyje (3 km nuo Kruonio) buvo sušaudytos 25 žydų moterys⁹². Jas greičiausiai sušaudė Kruonio miestelio baltaraiščiai. Likusieji Kruonio žydai buvo nužudyti 1941 m. tarp rugpjūčio 28 ir rugsėjo 2 d. Darsūniškyje. Pagal K. Jägerio raportą, ten buvo sušaudyti 99 žydai: 10 vyrų, 69 moterys ir 20 vaikų⁹³. Šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Dar iki sušaudymo Kruonio žydams buvo paskirta piniginė kontribucija. Valsčiaus valdžia iš jų surinko 8 tūkst. rb⁹⁴. Dalį nužudytų žydų turto pasigrobė vietiniai baltaraiščiai⁹⁵.

PAKUONIS

1941 m. liepos viduryje Pakuonio valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas iš Kauno atvykęs J. Stankevičius. Maždaug liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje jis gavo Kauno miesto policijos vado K. Renigerio nurodymą suimti visus valsčiaus žydus. J. Stankevičius K. Renigeriui atsakė, jog neturįs pajėgų visiems žydams suimti. Tuomet K. Renigeris įsakė suimti tiek, kiek pajėgsias. Pakuonio policininkai suėmė 14 žydų. Suimtieji buvo išvežti į Garliavos getą (ten jie tikriausiai ir buvo vėliau nužudyti kartu su Garliavos žydais). J. Stankevičius stengėsi palaikyti tvarką ir tramdyti itin aršius antisemitus. Už žydų mušimą ir jų turto grobstymą jis iškėlė baudžiamąją bylą baltaraiščiui Žekui. Dėl to vadovybė J. Stankevičių perkėlė tarnauti į Jonavą⁹⁶. Vykdam žydų sulaikymo akciją jie buvo registruojami. 1941 m. rugpjūčio 11 d. duomenimis, Pakuonio valsčiuje gyveno 45 žydai⁹⁷. Netrukus keliolika Pakuonio žydų buvo išsiųsta į Garliavos getą. Pakuonio žydams taip pat buvo paskirta piniginė kontribucija. Rugpjūčio 23 d. 22 vietos žydai sumokėjo 3 tūkst. rb⁹⁸. Žinių apie paskutinių Pakuonio žydų likimą nepavyko rasti. Tikėtina, jog jie buvo nužudyti 1941 m. tarp rugpjūčio 28 ir rugsėjo 4 d., kaip ir dauguma kitų Kauno apskrities valsčių žydai.

RUMŠIŠKĖS

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rumšiškėse gyveno apie 100 žydų šeimų. 1915 m. caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis jų sugrįžo į gimtąjį miestą. Tarpukario laikotarpiu Rumšiškėse gyveno maždaug 50 žydų šeimų.

Vietos žydų bendruomenė vertėsi prekyba ir amatais, turėjo maldos namus, mokyklą hebrajų kalba ir labdaros organizacijas⁹⁹.

Pirmąją nacių–sovietų karo savaitę Rumšiškėse susiorganizavo apie 30 vyrų „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Būrio organizatoriais buvo šaulys Kazys Žydavičius, ats. j. ltn. Leonas Šimaitis ir ats. ltn. Kazys Medzevičius. Jau 1941 m. birželio 26 d. vadinamieji partizanai pradėjo suiminėti buvusius komunistus ir sovietų valdžios šalininkus, sovietų valdžiai simpatizavusius žydus. Būrio nariai taip pat sulaikydavo nedideles raudonarmiečių grupes ir iš Kauno Vilniaus kryptimi besitraukiančius žydus. Suimti raudonarmiečiai buvo perduodami vokiečių kariuomenės daliniams¹⁰⁰. Suimtus žydus „partizanai“ dažnai apiplėšdavo. Rugpjūčio mėn. vietiniai baltaraiščiai suėmė beveik visus miestelio žydus ir uždarė juos Rumšiškių sinagogoje. Laisvėje buvo palikta tik miestelio vaistininko šeima. Jauni žydų tautybės vyrai, taip pat suimti bėgliai iš Kauno buvo išvežti į Kauną. Rumšiškių sinagogoje paliktos žydų moterys, vaikai ir seneliai. Jie buvo naudojami įvairiems fiziniams darbams¹⁰¹.

Apie Rumšiškių miestelio žydų padėtį Rumšiškių policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 19 d. informavo Policijos departamento direktorių: „[...] Rumšiškės miestely buvo 140 žydų tautybės asmenų – vyrų, moterų ir vaikų. Jie buvo sutalpinti viename rajone ir policijos prižiūrimi.

Š. m. rugpjūčio mėn. 15 d. atvykus Vokiečių ir mūsų kariuomenės daliniams, vadovaujant Ekspedicijos vadui Leitenantui Skaržinskui, visi žydų tautybės asmenys nuo 15 ligi 70 metų amžiaus, kurie buvo pasižymėję esant bolševikams veikla komunistų naudai ir pavojingi dabartinei santvarkai, viešajai tvarkai ir rimčiai, yra iš Rumšiškės išvežti. Išvežta apie 70 asmenų ir dar pasiliko 70, kurie yra tik vaikai ir seni. Likusieji surinkti ir apgyvendinti viename rajone, kurie yra prižiūrimi“¹⁰².

Prieš sušaudymą 78 miestelio žydams buvo paskirta 8 tūkst. rb kontribucija. Ją žydai su-

mokėjo 1941 m. rugpjūčio 23 d. Surinkti pinigai buvo laikomi valsčiaus savivaldybės kasoje¹⁰³.

Rumšiškėse palikti žydai taip pat netrukus buvo nužudyti. Juos sušaudė iš Kauno atvykę lietuviai savisaugos dalinio kareiviai (greičiausiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos). Žydai nužudyti Rumšiškių šilo pakraštyje, netoli seno Rumšiškių–Pievelių kelio. Tarp nužudytųjų buvo ir miestelio vaistininko šeima. Paskutiniai Rumšiškių žydai (apie 70–80 žmonių) sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 29 d.¹⁰⁴

Suimtų ir nužudytų žydų turtas buvo pardavinėjamas iš varžytinių. Jos Rumšiškėse vyko 1941 m. rugpjūčio 19, 25, 26 ir rugsėjo 20 d. Už parduotą žydų turtą gauta 30 123 rb, be to, kontribucijos būdu surinkta 8 tūkst. rb¹⁰⁵.

SEREDŽIUS

XIX a. viduryje Seredžiuje gyveno didelė žydų bendruomenė (1847 m. – 1090 žmonių). 1897 m. surašymo duomenimis, miestelyje gyveno 1174 žydai, o 1914 m. – 800 (90 proc. miestelio gyventojų). Žydų skaičius Seredžiuje ėmė mažėti XIX a. pabaigoje dėl emigracijos į JAV ir Pietų Afriką. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją, po karo dauguma sugrįžo į gimtąjį miestą. Didžioji dalis miestelio žydų vertėsi prekyba, amatais ir žemdirbyste. Žydai turėjo ir nedidelę likerio gamyklėlę. 1924 m. Seredžiuje žydų liaudies banko nariais buvo 143 žmonės. Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo sinagogą, du chederius, mokyklą hebrajų kalba, biblioteką, įvairių žydų partijų skyrius, labdaros organizacijas, „Makabi“ sporto klubą¹⁰⁶.

Seredžiaus valsčiuje 1941 m. rugpjūčio 12 d. gyveno 112 žydų šeimų (356 žmonės)¹⁰⁷. Rugpjūčio viduryje Kauno apskrityje vykdant žydų sulaikymo ir sutelkimo akciją į Vilkijos getą iš Seredžiaus buvo išvežta 62 žydų tautybės moterys ir 14 vyrų (jie tikriausiai nužudyti Vilkijoje 1941 m. rugpjūčio 28 d.)¹⁰⁸. Prieš nužudymą Seredžiaus žydams buvo paskirta kontri-

bucija. 188 Seredžiaus valsčiaus žydai sumokėjo 18 800 rb¹⁰⁹. Pagal K. Jägerio raportą, Seredžiaus žydai buvo nužudyti 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną prie Skrebėnų kaimo (2 km nuo Seredžiaus) sušaudyta 193 žmonės: 6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai¹¹⁰. Šios tragedijos aplinkybės autoriui nėra plačiau žinomos.

VELIUONA

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Veliuonoje gyveno apie 100 žydų šeimų. Karo metu caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis žydų sugrįžo. 1921 m. Veliuonoje gyveno 258, o prieš nacių–sovietai karą – apie 400 žydų. Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose, dauguma žydų vertėsi smulkiąja prekyba ir amatais, kiti turėjo daržus ir plukdė krovinius Nemunu. XIX a. pabaigoje Veliuonoje buvo įsteigta rabinų mokyklų (ješiva), be to, miestelyje buvo dvi sinagogos ir mokykla jidiš kalba¹¹¹.

Veliunos valsčių vokiečių kariuomenė užėmė pirmą karo dieną. Netrukus Veliuonoje buvo suformuotos vietinės valdžios įstaigos: Laikinasis komitetas, policijos nuovada ir „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Pirmuoju valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo iš Kauno atvykęs Kazys Ramonas, „partizanų“ būrio vadu tapo Juozas Milius. Policijos nuovada ir „partizanų“ būrys įsikūrė buvusiam Veliunos policijos pastate¹¹².

Jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis vietos policija ir „partizanai“ pradėjo suiminėti pasilikusius komunistus, sovietinius aktyvistus ir raudonarmiečius. Iš viso buvo suimta apie 55–60 minėtų asmenų, tarp jų ir keli žydų tautybės vyrai. Didesnė suimtųjų dalis buvo ištardyti ir paleisti į laisvę, kitus baltaraiščiai konvojavo į Kauną ir perdavė saugumo policijai (iš viso apie 15–20 žmonių)¹¹³.

1941 m. liepos pradžioje pasikeitė Veliunos valsčiaus įstaigų viršininkai. Į šias pareigas sugrįžo A. Smetonos laikų valdininkai. Valsčiaus viršaičiu tapo Benadas Cvirka, kuris šias pa-

reigas ėjo 1934–1940 m., o valsčiaus policijos nuovados viršininko pareigas perėmė iš Kauno atvykęs Kazys Tautkus. „Partizanų“ (baltaraišių) būrys išaugo iki 60 žmonių. Maždaug 1941 m. rugsėjo viduryje šis būrys buvo išformuotas, o jo vadas J. Milius iš Veliuonos išvyko gyventi kitur¹¹⁴.

Veliuonos žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. liepos mėn. Okupacinė valdžia mėnesio pradžioje įsakė policijos nuovados viršininkui K. Tautkui ir savivaldybės viršaičiui B. Cvirakai sužymėti valsčiaus teritorijoje esančius žydų namus. Žydų namai buvo ženklinami užrašu „Jude“. Žydams uždrausta vaikščioti šaligatviais, išeiti uždraustu laiku į gatvę, jie buvo varomi dirbti viešuosius darbus (kasti griovių, šluoti gatvių ir pan.). Kiek vėliau pradėtas žydų turto surašymas ir konfiskavimas¹¹⁵.

Pirmieji Veliuonos žydai sušaudyti miestelio žydų kapinėse liepos pradžioje „partizanų“ būrio vado J. Miliaus įsakymu. Trys žydai sušaudyti, vienam pavyko pabėgti (jis buvo nevietinis, kilęs iš Jurbarko). Šie žydai sušaudyti kaip sovietiniai aktyvistai¹¹⁶.

Antras Veliuonos žydų šaudymas įvyko maždaug 1941 m. liepos 20 d. prie Gystaus upelio, netoli esančiame pušyne. Tuomet į Veliuoną sunkvežimiu iš Seredžiaus atvažiavo apie 15 ginkluotų vyrų būrys. Jie turėjo saugumo policijos sudarytą sąrašą ir įsakė valsčiaus viršaičiui bei policijos viršininkui išduoti jiems sąraše įrašytus žydus. Iš viso buvo suminta ir į sinagogą suvaryta apie 40–50 vidutinio amžiaus žydų tautybės vyrų. Kitą dieną jie sušaudyti pušyne prie Gystaus upelio (1,5 km nuo Veliuonos).

Taigi per dvi liepos mėn. įvykdytas žydų žudynių akcijas Veliuonoje buvo sušaudyta apie 50–60 žydų vyrų¹¹⁷. Juos sušaudė vietiniai ir iš Seredžiaus atvažiavę baltaraiščiai.

1941 m. rugpjūčio viduryje visoje Kauno apskrityje prasidėjo žydų sulaikymo ir sutelkimo akcija – taip pradėta rengtis visuotiniam žydų naikinimui. Rugpjūčio pradžioje į Veliuoną atvažiavo keturi vokiečių gestapininkai, jie įsakė

valsčiaus viršaičiui ir policijos nuovados viršininkui suimti visus valsčiuje gyvenančius žydus ir juos išsiųsti į Vilkijoje steigiamą getą. Viršaitis pavedė baltaraiščiams sudaryti išvežamų į Vilkiją žydų sąrašą. Vietiniai baltaraiščiai suimtus žydus uždarė miestelio sinagogoje¹¹⁸. Veliuonos viršaitis 1941 m. rugpjūčio 9 d. pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad Veliuonos valsčiuje tuo metu buvo 237 žydai¹¹⁹.

Veliuonos žydai į Vilkijos getą buvo gabenami keliais etapais. Pagal buvusio Veliuonos pašto darbuotojo J. Sabaliausko parodymus, rugpjūčio pradžioje į Vilkiją išvežta apie 60, rugpjūčio pabaigoje – apie 100, rugsėjo pradžioje – apie 200 žydų tautybės moterų ir vaikų. Kitų liudytojų teigimu, 1941 m. rugsėjo pradžioje į Vilkiją išvežta maždaug 150 moterų ir vaikų. Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. duomenimis, iš Veliuonos Kauno kryptimi išvežtos 74 žydų šeimos, iš viso 271 žmogus¹²⁰. Į Vilkiją išvežti Veliuonos žydai sušaudyti kartu su Vilkijos geto žydais 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. Prieš sušaudymą Veliuonos žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Rugpjūčio 22 d. iš 160 vietos žydų (kaip minėta, rugpjūčio 9 d. Veliuonoje buvo 237 žydai) surinkta 16 tūkst. rb ir įnešta į savivaldybės kasą¹²¹.

K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. buvo sušaudyti 159 Veliuonos žydai: 2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai. Istoriko A. Rukšėno nuomone, tai nereiškia, kad jie buvo nužudyti būtent Veliuonoje. Jo nuomone, ši data greičiausiai reiškė jų konvojavimą į Vilkiją ir sušaudymą Vilkijoje. Po 1941 m. rugsėjo 4 d. Veliuonoje žydų nebeliko¹²².

Kartu su žydų areštais ir šaudymais vyko jų turto konfiskavimas ir pardavimas. Vertingesni daiktai buvo surašinėjami, žydų namai antspauduojami. Veliuonos valsčiaus viršaitis sudarė 8 komisijas, kurios turėjo įvertinti ir realizuoti paliktą žydų turtą. Žydų turtas buvo realizuojamas varžytinių būdu: 1941 m. rugsėjo 18 d. parduodamas miestelio varguomenei, rugsėjo 19 d. – „partizanams“ (baltaraiščiams)

ir tarnautojams, rugsėjo 20 ir 22 d. – valsčiaus ūkininkams. Už parduotą Veliuonos žydų turtą gauta apie 200 tūkst. rb¹²³.

VILKIJA

Vilkijoje žydų bendruomenė įsikūrė XVIII a. pabaigoje. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją. 1921 m. Vilkijoje gyveno apie 800 žydų (80 proc. miestelio gyventojų). Tarpukario laikotarpiu žydų skaičius mažėjo. Nacių–sovietų karo išvakarėse miestelyje gyveno apie 400 žydų (48 proc. miestelio gyventojų). Svarbiausias vietos žydų pajamų šaltinis buvo prekyba (jie aktyviai prekavo net su Rytprūsiais). Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo dvi sinagogas, mokyklą hebrajų kalba, veikė žydų politinių, labdaros ir sporto organizacijų skyriai. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais nemažai vietos žydų jaunimo persikėlė gyventi į Kauną arba emigravo į Palestiną¹²⁴.

Vokiečiams okupavus Lietuvą, 1941 m. birželio pabaigoje Vilkijoje buvo įsteigta vokiečių komendantūra, kuriai vadovavo SS oberšturmfiureris Missenbaumas. Prie komendantūros buvo suformuotas „partizanų“ (baltaraiščių) būrys, kuriam vadovavo teismo antstolis Stasys Gudavičius. Būrys turėjo eiti įvairias sargybas, suiminėti komunistus, sovietinius aktyvistus, besislapstančias raudonarmiečių grupes ir t. t. Vėliau jis buvo panaudotas žydų areštams ir šaudymams¹²⁵.

1941 m. liepos 7–8 d. komendanto Missenbaumo įsakymu Vilkijos baltaraiščių būrys suėmė apie 150–200 žydų tautybės vyrų. Dauguma suimtųjų buvo konvojuoti į Kauną, o 21 žydas sušaudytas netoli Vilkijos prie Jagminiškių kaimo¹²⁶. Vilkijos būrys buvo siunčiamas areštuoti ir šaudyti žydų taip pat į kitus Kauno apskrities valsčius.

1941 m. rugpjūčio mėn. prasidėjo visuotinis žydų terorizavimas. Vilkija tapo vienu svarbiausiu Kauno apskrities žydų telkimo centru. Į Vilkijos getą buvo perkeliama ir kitų valsčių

žydai. Rugpjūčio viduryje Vilkijos valsčiuje gyveno 603 žydai¹²⁷.

Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 18 d. pranešė V. Reivyčiui, jog iš Čekiškės, Lekėčių, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos surinkta 138 žydai: 23 vyrai ir 115 moterų¹²⁸. Dalis Vilkijoje suimtų žydų buvo išvežti į Kauną ir vėliau sušaudyti Kauno fortuose. Pagal Vilkijos policijos nuovados viršininko raštą Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, iš Vilkijos išvežta 280 vyrų ir 120 moterų¹²⁹.

Prieš sušaudymą Vilkijos žydams buvo paskirta kontribucija. Iš 222 tuo metu Vilkijoje buvusių vietinių žydų surinkta 21 400 rb¹³⁰. Be vietinių žydų, 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Vilkijos gete dar buvo laikoma 119 kitų valsčių žydų¹³¹.

Vilkijos gete sutelktų žydų žudynės įvyko 1941 m. rugpjūčio 28 d. Pagal K. Jägerio pranešimą, tą dieną sušaudyti 402 žmonės: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai¹³². Žudynių dieną iš Kauno dviem sunkvežimiais į Vilkiją atvažiavo apie 25–30 (kitais duomenimis, apie 40) 1-ojo policijos bataliono kareivių, kuriems vadovavo lttn. J. Barzda ir viršila Z. Arlauskas. Miestelyje jų laukė keletas vokiečių karininkų ir kareivių. Žydai buvo saugomi sinagogoje. Jie buvo surikiuoti į koloną ir nuvesti į žudynių vietą Pakarklės miške (apie 2 km nuo Vilkijos) prie Jaučakių kaimo. Dalis vietinių baltaraiščių apsupo šaudymo vietą, kiti grupėmis vedė žydus prie duobės. Pasmerktuosius šaudė iš Kauno atvykę 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Prieš šaudymą ir šaudymo metu viršila Z. Arlauskas kareivius girdė degtine. Žudynėms pasibaigus kuopa sugrįžo į Kauną¹³³.

ZAPYŠKIS

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Zapyškyje gyveno apie 50 žydų šeimų¹³⁴. Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Zapyškio apylinkėse ėmė veikti lietuvių partizanų (baltaraiščių) būrys. Jam va-

dovavo mokytojas Kostas Barkauskas. 1941 m. birželio 23 d. partizanai suėmė į Kauną vykusią grupę sovietinių pareigūnų. Suimtieji buvo nuvesti į partizanų štabą Kačerginės girininkijoje, paskui į mišką netoli Kačerginės ir ten buvo saugomi griovyje. Pavakare į Kačerginę atvyko raudonarmiečių dalinys ir tai sužinoję partizanai išsibėgiojo. Pasinaudoję sąmyšiu išsilaivino ir suimtieji sovietiniai pareigūnai¹³⁵. Kačerginės partizanų būryje buvo 40 vyrų¹³⁶.

Vokiečiams užėmus Zapyškio valsčių, komunistų ir sovietinių pareigūnų areštai tęsėsi. 1941 m. liepos pradžioje baltaraiščiai vienai suimtai lietuvei ant nugaros pritvirtino Stalino portretą ir liepė vaikščioti tarp gatvėje suvartų žydų. Šie buvo verčiami bučiuoti Stalino portretą¹³⁷.

1941 m. rugpjūčio viduryje vykdant Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio aplinkraštį dėl žydų sutelkimo Zapyškio daboklėje buvo uždaryti 67 žydai: 29 – Zapyškio, 2 – Jankų ir 36 – Paežerėlių¹³⁸. Yra žinių, jog apie 40 žydų tautybės vyrų 1941 m. vasaros pabaigoje buvo sušaudyti šalia Dievogalos kaimo (1 km į pietryčius nuo Zapyškio miestelio)¹³⁹. 1941 m. rugpjūčio 13 d. Zapyškio valsčiaus viršaitis Andrius Jankūnas informavo Kauno apskrities valdybą, kad Zapyškio valsčiuje gyvena 141 žydas. Jis taip pat nusiuntė sąrašą Zapyškio valsčiaus žydų, kurie buvo skolingi valstybei ar kitoms įstaigoms (bankams, kooperatyvams ir kt.) įvairias pinigų sumas. Skola sudarė 6066,31 rb¹⁴⁰.

Kaip ir kitiems Kauno apskrities valsčių žydams, Zapyškio žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Iki 1941 m. rugpjūčio 23 d. jie sumokėjo 18 tūkst. rb (kontribuciją sumokėjo 178 žydai)¹⁴¹. Zapyškio žydai buvo sušaudyti rugsėjo 4 d. vakariniame miestelio pakraštyje. Pagal liudytojų parodymus, iš Kauno atvažiuvo sunkvežimiais ginkluotų vyrų (galimas daiktas, jog tai buvo liūdnai pagarsėjusi TDA bataliono 3-ioji kuopa). Jie kartu su vietiniais baltaraiščiais nuvarė žydus į sušaudymo vietą. Šaudymo vietoje buvo ir keli vokiečiai su fo-

toaparatais. Pagal K. Jägerio raportą, Zapyškyje sušaudyta 178 žydai: 47 vyrai, 118 moterų ir 13 vaikų¹⁴². Po sušaudymo suorganizuotas žydų turto pardavimas iš varžytinių (1941 m. rugsėjo 13 ir 20 d.)¹⁴³. Dalį žydų turto pasiėmė vietinės valdžios įstaigos ir gyventojai. Pvz., Zapyškio policijos nuovada pasiėmė 1 knygų spintą ir 1 laikrodį, valsčiaus savivaldybė – 1 spintą, 1 rašomąjį stalą, 6 kėdes ir t. t.¹⁴⁴

Iki 1941 m. spalio mėn. Kauno apskrityje žydų nebeliko. Absoliuti jų dauguma buvo sušaudyti, o labai nedidelė dalis (maždaug keli šimtai žmonių) iškelti į Kauno getą. Spalio mėn. Kauno apskrities viršininkas pranešė Kauno apygardos komisarui, kad „Kauno apskrityje žydų jau nebėra. Paskutiniai žydai iš Jonavos pervežti į geto Kaune – Vilijampolėje“¹⁴⁵. Apytikriais apskaičiavimais (remiantis K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita), Kauno apskrityje 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo nužudyta 4211 žydų. Šis skaičius daugmaž atitinka prieš nacių–sovietų karą Kauno apskrityje gyvenusių žydų skaičių (4363). Galimas daiktas, jog kelioms dešimtims K. Jägerio ataskaitoje nurodytų žydų pavyko iš žudynių vietos pabėgti ir pasislėpti pas kaimo gyventojus. Didelę dalį Kauno apskrities žydų sušaudė TDA bataliono 3-ioji kuopa, kitus – vietos baltaraiščių būriai ir policininkai.

Žudynėms pasibaigus, toliau buvo sprendžiamas žydų turto klausimas. Vokiečių okupacinei valdžiai atrodė, kad žydų žudynėse dalyvavę baltaraiščiai, policininkai ir kt. asmenys pasigrobė per daug žydų turto. Dėl to Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas įsakė Kauno apskrities viršininkui surinkti žinias, „kiek Kauno apskrities pareigūnai, vykdę žydų likvidavimo darbą, yra priėmę brangenybių ir pinigų“. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 5 d. nusiuntė raštą Kauno miesto ir apskrities policijos vadui Juozui Dženkaičiui dėl žydų turto. Jame rašė: „[...] Jei nuovadų viršininkai ar Tamsta pats esi turėjęs pasakytos rūšies turtą ar pinigus, taip pat reikia suteikti žinių ir pateikti įrodymus apie jų sunaudojimą“¹⁴⁶.

1941 m. rugsėjo mėn. žydų turtas buvo išparduodamas. Kauno apygardos komisaras leido parduoti gyventojams žydų namų apyvokos rakandus varžytinėse. Vokiečių komisaras priminė lietuvių administracijai, kad „visa žydų nuosavybė dabar laikoma Reicho nuosavybe“. Uždrausta parduoti brangiųjų metalų dirbinius (aukso, platinos, sidabro), meno vertybės, gerai išsilaikiusius kilimus, taip pat vartojimo reikmenis iš sidabro, švino ir misingio. Šios rūšies daiktai turėjo būti atskirai registruojami ir apie juos pranešama apygardos komisarui. Už parduotus daiktus surinkti pinigai turėjo būti įnešami į specialią apskrities viršininko sąskaitą taupomojoje kasoje. Apygardos komisaras įsakė apskrities viršininkui informuoti apie pinigų sumas, surinktas iš žydų kontribucijų, nusavinimų būdu bei kitas panašaus pobūdžio pajamas¹⁴⁷.

Aukščiausi nacių pareigūnai taip pat nevenge gviestis nužudytųjų žydų turto. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas 1941 m. rudenį lankėsi Kulautuvoje ir įsakė kurorto direktoriui buvusią žydo vilą suremontuoti ir rezervuoti jam¹⁴⁸.

1941 m. rugsėjo 16 d. Kauno apskrities viršininkas pranešė valsčių viršaičiams, kad buvusiais žydų trobesiais miesteliuose pirmiausia turi būti aprūpintos valdžios įstaigos, paskui verslininkai, amatininkai ir kiti gyventojai¹⁴⁹.

1941 m. rugsėjo 27 d. Kauno apskrities viršininkas, remdamasis apygardos komisaro įsakymu, įpareigojo viršaičius paskelbti, kad kiekvienas asmuo ar įstaiga, įsigijusi arba paėmusi žydų turtą, privalo jį užregistruoti valsčiaus savivaldybėje. Suregistruoto turto sąrašai turėjo būti pristatyti iki 1941 m. spalio 20 d. Už neregistravimą pagrasinta pinigine bauda iki 10 tūkst. rb arba 1 metams priverčiamųjų darbų stovykla¹⁵⁰.

Vykdamas apskrities viršininko įsakymą valsčiuose buvo registruojamas po 1941 m. birželio 21 d. įsigytas arba paimtas žydų turtas. Susirašinėjimas dėl žydų turto tęsėsi ir 1942 m.

1942 m. liepos 29 d. Kauno apygardos komisaras išleido įsakymą dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo. Žydų turtą tvarkyti pavesta apskričių viršininkams. Be savininko likęs turtas prilygintas žydų turtui. Visi privatus asmenys, įstaigos ir įmonės, kurie nebuvo teisėtai įsigiję žydų turto, privalėjo nekiliojamą žydų turtą nedelsdami užregistruoti apskrities viršininko įstaigoje. Karinėms įstaigoms numatyta atskira tvarka. Policijos įstaigos (vokiečių ir lietuvių) privalėjo žydų turtą registruoti apygardos policijos vado įstaigoje Kaune (Donelaičio g. 27). Užregistruotą buvusį žydų turtą uždrausta parduoti. Tai galėjo būti leista tik ypatingais atvejais (kokiais – nenurodyta)¹⁵¹. Kaip toliau buvo įgyvendinami šie reikalavimai, archyvuose žinių nepavyko surasti.

IŠVADOS

Remiantis anksčiau pateiktais tyrimais, žydų persekiojimo ir naikinimo procesą provincijoje sąlyginai galima suskirstyti į du etapus.

Pirmasis etapas – 1941 m. birželio pabaigalies vidurys. Šiuo laikotarpiu vyravo politiniai persekiojimo motyvai. Žydai dažniausiai būdavo suimami, įkalinami ir šaudomi kaip buvę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir šalininkai. Dėl tų pačių priežasčių buvo persekiojami ir nežydų tautybės asmenys (lietuviai, lenkai, rusai ir kt.). Šiuo laikotarpiu terorizuojami buvo daugiausia žydų tautybės vyrai. Moterys ir ypač vaikai dar nebuvo masiškai šaudomi. Žydų persekiojimo iniciatyvą rodė vokiečių okupacinės valdžios įstaigos (karo komendantai, nacių saugumo policijos ir SD operatyviniai būriai, kiek vėliau – apygardų komisarai). Nacių įstaigos taip pat vadovavo žydų persekiojimui ir žudymui. Į šį procesą nuo pat nacių okupacijos pradžios buvo įtraukta lietuvių administracija (apskričių viršininkai, miestų burmistras), lietuvių policija ir vadinamųjų partizanų (baltaraiščių) būriai.

Antrasis etapas – 1941 m. liepos pabaiga–lapkritis. Tai buvo rasinio genocido laikotarpis. Žydai buvo persekiojami ne dėl politinių priežasčių, bet dėl to, kad jie žydai. Šiuo laikotarpiu išžudyti beveik visi Lietuvos provincijos žydai. Intensyviausiai žudynės vyko 1941 m. nuo rugpjūčio iki rugsėjo mėn. vidurio. Dar iki masinio provincijos žydų sunaikinimo buvo steigiami laikini žydų getai ir izoliavimo stovyklos. Tai buvo pasirengimo masinėms žudynėms laikotarpis. Šis procesas provincijoje prasidėjo maždaug liepos pabaigoje ir truko iki rugpjūčio vidurio. Policijos departamento direktorius V. Reivytiš 1941 m. rugpjūčio 16 d. išleido slaptą raštą Nr. 3 dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo specialiai tam numatytose vietose. Šis įsakymas buvo vykdomas ne tik Kauno, bet ir Alytaus, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, galbūt ir kitose Lietuvos apskrityse (apie jo vykdymą Vilniaus ir Šiaulių apygardose žinių neturime). Vykdamas nacių ir lietuvių administracijos pareigūnų įsakymus bei nurodymus visi provincijos žydai buvo suvaryti į getus ir izoliavimo stovyklas. Dar iki galutinio getų ir stovyklų likvidavimo daugelyje vietovių buvo sušaudyti žydų tautybės vyrai ir paaugliai. Galutiniame provincijos žydų sunaikinimo etape sušaudyti visi likę žydai: moterys, vaikai ir seneliai. Žudynės paprastai buvo vykdomos kelių kilometrų atstumu už getų ir stovyklų esan-

čiuose miškuose arba laukuose. Pagrindiniai provincijos žydų žudynių vykdytojai – SS oberšturmfiurerio J. Hamanno skrajojantis būrys (jo pagrindą sudarė TDA bataliono 3-ioji kuopa), vietinės savisaugos kuopos (Jonavos, Kupiškio, Zarasų ir kt.), vietiniai „partizanų“ (baltaraiščių) būriai ir nuovadų policininkai. Masiniams šaudymams kartais vadovaudavo vokiečių gestapo pareigūnai, tačiau buvo daug provincijos miestelių, kuriuose žydai buvo sunaikinti vokiečių pareigūnams tiesiogiai nedalyvaujant. Į žudynių vietą aukas paprastai atvesdavo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Jie taip pat saugodavo žudynių vietą šaudymo metu, dažnai ir patys šaudydavo. Provincijos žydų masinės žudynės vėliausiai įvykdytos Lazdijuose (1941 m. lapkričio 3 d.) ir Vilkaviškyje (1941 m. lapkričio 15 d.). Iki 1941 m. lapkričio vidurio faktiškai buvo sunaikinti beveik visi provincijos žydai. Išsigelbėjo arba vietos gyventojų buvo išgelbėti tik nedaugelis vietos žydų (kažin ar galėjo būti daugiau kaip 3–5 proc.).

Žydų turtas oficialiai buvo laikomas Trečiojo Reicho nuosavybe. Dalį vertingesnio turto (baldus, auksinius papuošalus) pasiėmė vokiečių įstaigos, dalį išgrobstė patys žudikai, kita dalis (drabužiai, smulkūs namų apyvokos daiktai) buvo pusvelčiui parduota arba išdalyta vietos gyventojams.

Nuorodos

¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, sudar. G. Erslavaitė, Vilnius, 1973, 2 dalis.

² *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sudar. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000.

³ *Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudar. A. Eidintas, Vilnius, 2001.

⁴ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1999, Vilnius, 2000, p. 151–180; S. Buchaveckas, „Lygumų ir Stačiūnų valsčiai nacių okupacijos metais“, *Lietuvos valsčiai: Lygumai. Stačiūnai*, Vilnius, 2001, p. 254–272; A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, *Lietuvos valsčiai: Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 264–

270; R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, 1999, Nr. 13, p. 77–85.

⁵ J. Tauber, „Garsden, 24. Juni 1941“, *Annaburger Annalen*, 1997, Nr. 5, S. 117–134; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, Nr. 44, S. 101–126; Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, herausgegeben von Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998, S. 292–329.

⁶ Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

- ⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 131.
- ⁸ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.
- ⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 29.
- ¹⁰ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 6 d. raštas visiems valsčių viršaičiams ir Kauno apskrities mokesčių inspektoriui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 39.
- ¹¹ Kauno apskrities žydų nacionalizuoto ir ne-nacionalizuoto nejudamo turto sąrašas, *ibid.*, b. 191, l. 691.
- ¹² Kauno apskrities viršininko raštas visiems valsčių viršaičiams, *ibid.*, b. 191, l. 200.
- ¹³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 290–291.
- ¹⁴ Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. slapta aplinkraštis Nr. 3, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.
- ¹⁵ Policijos nuvadų viršininkų raportai Policijos departamentui, *ibid.*, l. 20–89.
- ¹⁶ *Ibid.*
- ¹⁷ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 21 d. raštas visiems valsčių viršaičiams, *ibid.*, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 1.
- ¹⁸ Kauno apskrities valsčių viršaičių pranešimai apskrities viršininkui apie žydų sumokėtas kontribucijas, *ibid.*, l. 2–21.
- ¹⁹ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 186, l. 5.
- ²⁰ Kauno apskrities viršininko raštas Nr. 973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, *ibid.*, b. 186, l. 8.
- ²¹ Valsčių viršaičių pranešimai Kauno apskrities viršininkui apie valsčiuose esančių žydų skaičių, *ibid.*, b. 186, l. 9–33.
- ²² *Ibid.*, b. 193, l. 46; b. 190, l. 16.
- ²³ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, Frankfurt am Main, 1985, S. 124–125.
- ²⁴ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord*, Frankfurt am Main, 1996, S. 154–155.
- ²⁵ *Ibid.*, S. 155.
- ²⁶ *Ibid.*, S. 160.
- ²⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 298–299.
- ²⁸ Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 5 d. raštas Kauno apygardos komisarui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 191, l. 172.
- ²⁹ J. Palubinsko 1961 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 332–333.
- ³⁰ *Ibid.*, l. 334–336.
- ³¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ³² N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, Northvale, New Jersey, London, 1996, p. 378–382.
- ³³ N. Bliumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.
- ³⁴ E. Osry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995, p. 284.
- ³⁵ V. Gineičio 1967 m. balandžio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 55–56.
- ³⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 290–291.
- ³⁷ N. Bliumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.
- ³⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.
- ³⁹ S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 256.
- ⁴⁰ J. Jurevičiaus 1949 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13545/3, l. 24.
- ⁴¹ Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 6.
- ⁴² Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 30 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 186, l. 11.
- ⁴³ *Ibid.*, l. 25; V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 66–67.
- ⁴⁴ J. Jurevičiaus 1949 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13545/3, l. 25–26.
- ⁴⁵ V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47536/3, t. 1, l. 67–71.
- ⁴⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁴⁷ S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 257.
- ⁴⁸ J. Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 138, l. 158–159; S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 257.
- ⁴⁹ V. Gineičio 1967 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 118.
- ⁵⁰ V. Kreičmario 1944 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolo kopija, *ibid.*, t. 2, l. 162 a. p.
- ⁵¹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 76.
- ⁵² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 291–294.
- ⁵³ *Ibid.*, p. 293–296.
- ⁵⁴ *Ibid.*, p. 131.
- ⁵⁵ Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 40.
- ⁵⁶ Policijos nuvadų viršininkų raportai Policijos departamentui, *ibid.*, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.
- ⁵⁷ Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 6.
- ⁵⁸ V. Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 39–40.
- ⁵⁹ P. Matiuko 1961 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 157–161.

- ⁶⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁶¹ V. Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 39–42.
- ⁶² N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 80.
- ⁶³ Ibid., p. 81.
- ⁶⁴ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 94–95.
- ⁶⁵ Čekiškės rajono DŽDT vykdomojo komiteto 1944 m. spalio 5 d. pažyma, ibid., l. 102.
- ⁶⁶ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, ibid., l. 98, 101.
- ⁶⁷ Ibid., l. 100.
- ⁶⁸ A. Rukšėnas, op. cit., p. 268.
- ⁶⁹ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 96.
- ⁷⁰ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 5.
- ⁷¹ Kauno apskrities viršininko raštas Nr. 973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, ibid., l. 8.
- ⁷² Čekiškės valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., l. 31.
- ⁷³ A. Rukšėnas, op. cit., p. 268–269.
- ⁷⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁷⁵ Ibid., p. 134.
- ⁷⁶ Čekiškės valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 14.
- ⁷⁷ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., l. 85.
- ⁷⁸ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 96.
- ⁷⁹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 107.
- ⁸⁰ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 75.
- ⁸¹ Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 17.
- ⁸² Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 14.
- ⁸³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁸⁴ J. Ivanausko 1962 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 26–28.
- ⁸⁵ J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 36–38.
- ⁸⁶ J. Palubinsko 1961 m. spalio 12 d. apklausos protokolas, ibid., l. 310–315; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁸⁷ Kruonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 19.
- ⁸⁸ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 73, 75.
- ⁸⁹ LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 149, l. 164–165.
- ⁹⁰ Ibid., l. 165, 167.
- ⁹¹ Ibid., l. 166.
- ⁹² Ibid., l. 167; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 392; Kauno apskrities viršininko raštas Kauno apygardos komisarui apie 1941 m. rugpjūčio 28 d. apskrityje užregistruotų žydų skaičių, LCVA, f. 1534, ap. 1, b. 186, l. 33.
- ⁹³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁹⁴ Kruonio valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui (be datos), LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 4.
- ⁹⁵ LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 149, l. 167.
- ⁹⁶ J. Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolas išrašas, ibid., b. 138, l. 156.
- ⁹⁷ Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 45.
- ⁹⁸ Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 11.
- ⁹⁹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 257.
- ¹⁰⁰ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 84–85.
- ¹⁰¹ M. Virbicko 1967 m. birželio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47533/3, t. 1, l. 53–54.
- ¹⁰² Rumšiškių policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 19 d. raportas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 63.
- ¹⁰³ Rumšiškių valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 3.
- ¹⁰⁴ I. Šimkūno 1967 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47533/3, t. 1, l. 93–95; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 393.
- ¹⁰⁵ Rumšiškių valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 32.
- ¹⁰⁶ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 296–297.
- ¹⁰⁷ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 22.
- ¹⁰⁸ Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.
- ¹⁰⁹ Seredžiaus valsčiaus viršaičio raštas (be datos) Kauno apskrities viršininkui, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 9.
- ¹¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; d. 2, p. 393.

- ¹¹¹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 361–362.
- ¹¹² J. Gudelio 1944 m. rugsėjo 1 d., V. Kvietkauskio 1944 m. spalio 1 d., J. Sabaliausko 1944 m. spalio 7 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34255/3, l. 94–95, 204, 237.
- ¹¹³ A. Rukšėno straipsnio „Veliuonos valsčius pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais“ rankraštis, p. 7–8, kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.
- ¹¹⁴ Ibid., p. 8.
- ¹¹⁵ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, p. 265.
- ¹¹⁶ B. Mickūno 1959 m. gruodžio 14 d., J. Daniailio 1959 m. birželio 16 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 1, l. 46–47, 217–218, 219–220.
- ¹¹⁷ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...“, p. 265–266.
- ¹¹⁸ Ibid., p. 268.
- ¹¹⁹ Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 57.
- ¹²⁰ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...“, p. 268.
- ¹²¹ Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 2.
- ¹²² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...“, p. 269.
- ¹²³ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...“, p. 270; Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugsėjo 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 191, l. 383.
- ¹²⁴ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 334–335.
- ¹²⁵ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...“, p. 268.
- ¹²⁶ S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 7 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44463/3, l. 9; J. Dailidės 1944 m. spalio 17 d. tardymo protokolai, ibid., b. 27754/3, l. 20–21.
- ¹²⁷ Vilkijos valsčiaus viršaičio raštas (be datos) Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 25.
- ¹²⁸ Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas Nr. 2 Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 62.
- ¹²⁹ Ibid.
- ¹³⁰ Statistiniai duomenys apie 1941 m. rugpjūčio 25 d. Vilkijoje buvusius žydus ir surinktą kontribuciją, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 21.
- ¹³¹ Ibid., b. 186, l. 32.
- ¹³² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ¹³³ P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 227–228; J. Belskio 1944 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolai, ibid., b. 38506/3, l. 16.
- ¹³⁴ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 261.
- ¹³⁵ V. Bučinsko 1949 m. spalio 31 d. apklausos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 200–201.
- ¹³⁶ 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 75.
- ¹³⁷ G. Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 202.
- ¹³⁸ Policijos nuvadų viršininkų raportai Policijos departamentui dėl žydų sulaikymo, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.
- ¹³⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 394.
- ¹⁴⁰ Zapyškio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities valdybos bendrajam skyriui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 26.
- ¹⁴¹ Zapyškio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 18.
- ¹⁴² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; G. Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 202.
- ¹⁴³ LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 51, 72.
- ¹⁴⁴ Žinios apie žydų kilnojamąjį turtą, kuris buvo duotas įstaigoms ar asmenims naudotis, ibid., b. 188, l. 61.
- ¹⁴⁵ Kauno apskrities viršininko 1941 m. spalio mėn. raštas Kauno apygardos komisarui, ibid., b. 186, tarp 33 ir 41 l.
- ¹⁴⁶ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno miesto ir apskrities policijos vadui, ibid., b. 191, l. 264.
- ¹⁴⁷ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 85.
- ¹⁴⁸ Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 25 d. raštas Kauno apygardos komisarui, ibid., b. 191, l. 666.
- ¹⁴⁹ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 16 d. raštas valsčių viršaičiams, ibid., l. 373.
- ¹⁵⁰ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 27 d. raštas valsčių viršaičiams, ibid., b. 188, l. 1.
- ¹⁵¹ Kauno apygardos komisaro 1942 m. liepos 29 d. įsakymas dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo, ibid., b. 194, l. 358.

Arūnas Bubnys

**HOLOCAUST IN THE PROVINCES OF LITHUANIA IN 1941:
MASSACRE OF JEWS IN KAUNAS DISTRICT**

Summary

The article analyzes one holocaust aspect researched least up until now: genocide of Jews in the provinces. Kaunas district was selected as an example. The reason for this choice was that Kaunas was the administrative and political center of the Nazi occupied Lithuania. Namely, Nazi began implementing means of their occupational policy (also in regard to Jews) in Kaunas town and around it. That is why Kaunas district with minor exceptions can be considered the Jews' persecution and massacre model of all provinces of Lithuania. The article reveals major steps and elements of persecution of Jews in the provinces, and also presents statistical data on Jews massacred in the parishes of Kaunas district. Referring to the analysis of numerous archival material and historical literature such findings are made. The process of the Jews' persecution and extermination can be divided into two stages. During the first stage (end of June – mid July, 1941) mostly political motives dominated. The Jews were mostly arrested, imprisoned, and shot for being former Communists, Communist youth, Soviet regime officers, and supporters. People of other nationalities (Lithuanians, Polish, Russians etc.) were also persecuted for the same reasons. During this stage, mostly terrorized were the males of Jewish nationality. Women, and especially children were not subject for mass arrests and fusillades. Persecution of Jews was mostly initiated by institutions of occupational Nazi authorities (military com-

mandants, Nazi security police, SD operational and special squads). The second stage (end of July – August, 1941) can be considered the period of racial genocide (holocaust). The Jews were persecuted not for political reasons, but on the racial grounds, i.e. that they were Jews. Almost all Jews having lived in the provinces of Lithuania were massacred during this period. According to the author's research, 4,211 (out of 4,363 Jews who lived there before the war) Jews were killed in Kaunas district. The peak of the massacre was in August and September of the year 1941. Still before the extermination of Jews in the provinces started, there were temporary ghettos and isolation camps established. This was a preparatory stage before the mass extermination. It started around the end of July 1941 in the provinces and lasted up until mid August of the same year. Before the ghettos and camps were finally liquidated, men and teenagers of Jewish origin were shot in most places. During the final stage of extermination of the province Jews all the rest were fusilladed: women, children, and the elders. The main perpetrators of these massacres were: the "flying squad" (Einsatzgruppen) lead by SS obersturmfürer Joachim Hamann, local (Lithuanian) self-defense squads, Lithuanian partisan squads, and the policemen from local precincts. By mid November 1941, actually, almost all Jews were massacred in the provinces. Only 3–5 percent Jews managed to survive or were saved by the local people.